

CÜMLE MENŞELİ EDATLAR
Prepositions Originated From Sentence

Süleyman EFENDİOĞLU*

ÖZET

Edatlar kalıplaşmış, donmuş yahut manaca aşınmış sözler olduklarından dilde anlam elemanı olarak değil sadece görev elemanı olarak kullanılırlar. Edatların bu özelliğinden dolayı, onların kökenine inmek ve yapılarını kesin olarak tespit etmek bir hayli güçtür. Şu ana kadar edatlarla ilgili birçok önemli çalışma yapılmış fakat bilimsel anlamda, edatların etimolojik tahlilleri ne yazık ki ihmal edilmiştir. Bu yüzden Türkçede önemli bir yer tutan *cümle menşeli (kökenli) edatlar* mevzu'una şimdiye kadar neredeyse hiç değinilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Edat, Cümle, Dil, Etimoloji, Sözcük

ABSTRACT

Because prepositions are lifeless and pattern words which have lost their real meanings, they are used as duty elements instead of meaning elements in the language. Due to this peculiarity of prepositions, it is quite difficult to determine their origin and to establish their structure clearly. Until now it has been made a lot of studies about prepositions but unfortunately etymological analysis of prepositions was neglected scientifically. Because of this, it is nearly impossible to find a study on the subject of prepositions originated from sentence, that have an important state in Turkish.

Keyword: Preposition, Sentence, Language, Etymologi, Word

* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

Türk dilinde *edat* (*ilgeç*) konusu öteden beri tartışılan önemli bir gramer sorunudur. Edatların yapıları veya türleri üzerine yapılan çalışma ve sınıflandırmalarda şu ana kadar ortak bir yöntem belirlenememiş, her araştırmacı kendi tarzını doğru saymıştır. Böylece gerek ders kitaplarında gerekse akademik yayınlarda, ortak kabul gören tatminkâr bir metot geliştirilememiştir. Konu, Türk Dil Kurumunun Gramer Bilim ve Uygulama Kolu tarafından düzenlenen “Türk Gramerinin Sorunları” toplantılarında da etraflıca tartışılmış¹ ancak halen çözüme de bağlanamamıştır. Biz ise edat konusuyla ilgili günümüze dek gözden kaçırılan farklı bir noktaya, *cümle menşeli edatlar* hususuna, dikkat çekmek istiyor; bununla da ilerideki çalışmalara değişik bir açı kazandırmayı umuyoruz.

Bilindiği üzere edatlar kalıplaşmış, donmuş yahut manaca aşınmış sözler olduklarından dilde anlam elemanı olarak değil sadece görev elemanı olarak kullanılırlar. “*Edatlar manaları olamayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başlarına manaları yoktur. Hiçbir nesne veya hareketi karşılamazlar. Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle bir gramer vazifesi görürler. Onun için manalı kelimeler olan isimlerin ve fiillerin yanında edatlara da vazifeli kelimeler diyebiliriz*”² Edatların bu özelliğinden dolayı, onların kökenine inmek ve yapılarını kesin olarak tespit etmek bir hayli güçtür. Şu ana kadar edatların yapıları veya görevleri ile ilgili birçok önemli çalışma yapılmış fakat bilimsel anlamda, edatların etimolojik tahlilleri ne yazık ki ihmal edilmiştir. Gerçi zaman zaman edatların isimlerden ya da fiillerden türediği ilmî olarak izah edilmeye çalışılmıştır ancak her nedense cümle menşeli (kökenli) edatlar mevzu’una neredeyse hiç değinilmemiştir. Örneğin Türkçede edatlar konusunu teferruatlı bir şekilde irdeleyen Necmettin Hacıeminoğlu ‘Türk Dilinde Edatlar’ adlı yapıtında, Eski Türkçe devresinden günümüze, edatları yapı ve görev bakımından ayrı ayrı izah edip örneklendirmiş; fakat etimolojik tahlillere pek yer vermemiştir.³

Muharrem Ergin, Tahsin Banguoğlu, A. Cevat Emre, Kaya Bilgegil, Jean Deny, Tahir Nejat Gencan, Haydar Ediskun gibi önemli bilginler dahi dilbilgisi kitaplarında, edatları cümledeki işlevlerine göre değerlendirmiş; sadece türlerini izah etmişlerdir. İzahlar ve örneklendirmeler yapılırken de çok yüzeysel olarak edatların tarihî gelişimi göz önünde bulundurulmuş ve ne yazık ki cümle kökenli edatlar meselesine hiç yer verilmemiştir. Etimolojik sözlüklerde de bu mevzu’ya ilişkin her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

¹ Bkz. Türk Gramerinin Sorunları II, TDK Yay., Ankara 1999, s. 419-534.

² Muharrem Ergin; Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İst. 1998, s.348.

³ Necmettin Hacıeminoğlu; Türk Dilinde Edatlar, MEB. Yay., İst. 1992.

Zeynep Korkmaz “Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)” adlı eserinde konuya bir nebze de olsa parmak basmış ve bazı bağlaçların cümle soylu olduklarını dile getirmiştir. “Bağlaçlar şekil yapıları bakımından dört gruba ayrılabilir: ... Dördüncü grubu oluşturanlar ise, cümle yapısında olan bağlaçlardır. Bunlardan çoğu anlam kayması ve kalıplaşma yoluyla kendilerinde var olan asıl anlamları ve yargı bildirme özelliklerini yitirerek bütünüyle birer bağlaca dönüşmüşlerdir. Anlamlarını korumuş olanlar da artık bağlaç görevindedirler.”⁴ Fakat Zeynep Korkmaz da sadece bağlaçlar bahsinde olaya değinmiş ve birkaç örnek vererek konu üzerinde fazla durmamıştır.

Yaptığımız incelemeler sonucunda gördük ki çekim edatları hariç⁵ Türkçede kullanılan edatların birçoğu -özellikle bağlama edatları- aslında birer cümle oldukları hâlde zamanla aşınmaya uğramış; anlamlarını kaybederek kalıplaşmış edatlaşmışlardır: *aslına bakarsan, bakalım, bana kalırsa, bereket versin, bunun içindir ki, işin aslına bakarsan, oysa, haydi, nedir, ne yazık ki, ne çıkar sanki, ola ki, tut ki, tutmuşum, bu demektir ki, demek ki, onun içindir ki, halbuki, sakın, sanki, sen deme, elverir ki, isterse, görelim, hiç olmazsa* gibi.

Bunların bazılarında kalıplaşma o denli ilerlemiştir ki edatın aslında bir cümleden geldiği artık hissedilemez olmuştur: *halbuki, sanki, sen deme, deme, elverir ki, tut ki, bakalım, sakın, oysa ki, haydi, nedir, n’olaydı, ne var ki, ne yazık ki, ola ki, nidem ki* vb.

Zaten Türkçede doğrudan doğruya edat türeten ek olmadığı için dil ya başka dillerden alıntılama yapmış yahut da kalıplaşma yoluna başvurmuştur.

Kalıplaşma ise dört şekilde olmuştur:

1. Ad çekimi veya zarf-fiil ekleri ile çekimlenen ve başlangıçta özel anlamlar taşıyan kelimelerin kalıplaşması:

Örnekler:

il-e > ile, öze+re > özere > üzere, öt-ür-ü > ötürü > ötrü, tola-(y)-u > dola-(y)-ı > dolayı, kip+i > kibi > gibi, ğayr+i > gayri, gör-e > göre, gir-ü > geri, teg-ü > teg-i > teg-i+n > değin, teg-ir-e > tegre “etraf, çevre”, öt-e > öte, tap-a > tapa > dapa “doğru, taraf”, yañ+a > yaña > yana, öñ+çe > öñ+ce > önce, soñ+ra > sonra, sar-u > saru > sarı “taraf”, art+i+n+dan > ardından, gerçek+ten > gerçekten, Allah+tan

⁴ Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay. Ankara 2003, s. 1097

⁵ Türkçede çekim edatları, isim veya fiil çekimi kalıplaşması yoluyla ya da yabancı dillerden alıntılama yoluyla oluşmaktadır.

> *Allahtan, aç-ık+ça+sı* > *açıkçası*, *ters+i+n+e* > *tersine*, *örnek+in* > *örneğin*⁶ vs.

Dilimizde bazı bağlama edatları ile çekim edatlarının çoğu bu şekilde oluşmuştur.

2. Kelime grubu kalıplaşması:

Türkçede bazı isim tamlamaları, sıfat tamlamaları ve edat grupları kalıplaşarak yeni bir edat oluşturabilir. Dilimizde bu yapıda birçok bağlama edatı vardır:

Bunun için, bundan dolayı, bu yüzden, bu bakımdan, buna göre, görünüşe göre, o hâlde, şu hâlde, bundan başka, senin anlayacağın, sözün kısası, bununla birlikte vs.⁷

3. Birleşik Kelime Kalıplaşması:

“ki” veya “kim” bağlacının, kendinden önceki isimlerle birleşip kalıplaşması sonucu yeni bağlama edatları ortaya çıkmıştır.⁸

bel ki > *belki*, *mâdâm ki* > *madem ki* > *mademki*, *çün ki* > *çünkü*, *meğer ki* > *meğerki*, *vakt+ta ki* > *vaktaki*, *kâş ki* > *keş ki* > *keşki* > *keşke*, *ne teg kim* > *nitekim*, *ne hat ki* > *nehatki* ‘ne tuhaftır ki’ vb.

4. Başlangıçta özel anlamlar taşıyan cümlelerin kalıplaşması:

Cümlelerin kalıplaşması ise söz konusu *cümle menşeli edatları* meydana getirmiştir. Ancak cümlelerin kalıplaşarak edatlaşması zaman istediğinden, *edatın* cümle soylu olduğu bazen fark edilmekte bazen de -kalıplaşmanın ileri safhalarında- bu durum hiç hissedilememektedir.

Cümle menşeli (kökenli) edatlar, çekim edatlarında görülmeyip bağlama edatlarıyla ünlem edatlarında, özellikle de bağlama edatlarında, karşımıza çıkmaktadır.

a) Cümle Menşeli Bağlama Edatları

Örnekler:

~~*Hâlbuki* < *Hâl bu/ +dur/ ki*~~

⁶ Bu konuda yeterli bilgi ve örnekler için bkz.: Zeynep Korkmaz; Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yay. Ankara 1994, s.57-75. , Muharrem Ergin; Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İst. 1998, s. 369-373.

⁷ Mehmet Hengirmen; Türkçe Dilbilgisi, Engin Yay., Ankara 1997, s. 175.

⁸ Tahir Nejat Gencan; Dilbilgisi, Ayraç Yay., Ankara 2001, s. 503.

Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinde bağlama edatı olarak kullanılan *hâlbuki* sözcüğünün

aslında *Hâl bu[dur] ki* cümlesinden geldiği oldukça açıktır.

Özne Yüklem

Bildirme ekinin /-dur/ kullanılmaması, edatın cümle soylu olduğunu gizlemiştir.

Hâl bu[dur] ki > hâl bu ki > hâlbu ki > hâlbuki

Hâlbuki, yalnız bir millete mahsus olan müesseselerin mecmuuna hars denilir.⁹

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *hâlbuki* edatının bazen *hâl budur ki* şeklinde karşımıza çıkması durumu iyice aydınlatmaktadır.

Hâl budur ki dâyim turmadın 'ömrüñ bünyâdını yıkarsın.¹⁰

*Kişiyi helâklik çukuruna bırağırlar, hâl budur ki anın haberi yok, dostum sanır.*¹¹

Ayrıca Eski Anadolu Türkçesinde *hâl bu hâl ki* kullanımı da vardır:

*Resul Hazreti bir kavmin ileyinden geçti, hâl bu hâl ki ol kavm tefekkürde idi.*¹²

Hâlbuki edatının ağızlarda, *halbuysam, halbusa, halbısı, halbısı ki*¹³ şekillerinde karşımıza çıkması, onun şart kipiyle çekimlendiğini de göstermektedir:

Hâl bu[dur] ise > hâl bu ise > hâl bu+(y)-sa(+m) > hâlbusa / hâlbusam > hâlbısı > hâlbısı ki

Halbısı ki o gün biz mevzileri alaydım, daha kâfir gelemezdi.

Halbusa o zamannar dedemin coh mali, zenginliği vardı.¹⁴

Sen deme < Sen de-me!

⁹ Ziya Gökalp; Türkçülüğün Esasları, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976, s. 48.

¹⁰ Muhammed b. Hacı İvaz; Cinânü'l Cenân, s.18b/8, İst. Süleymaniye Kütüphanesi, Yahya Tevfik Kitaplığı, n.189.

¹¹ Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, TDK Yay. C. III, Ank. 1988, s. 1896.

¹² age., s. 1896.

¹³ Efrasiyap Gemalmaz; Erzurum İli Ağızları, TDK Yay., Ankara 1995, s. 154.

¹⁴ Gemalmaz; age., s.92 / s.222.

Bugün Azeri Türkçesinde sıkça kullanılan *sen deme* (meğer, meğerse, demek ki)

bağlacı görüldüğü ezere *Sen deme* *Sen de-me* ‘Sen söyleme.’ cümlesinin kalıntısıdır.

özne yüklem

*Meni belâlara gerg eden, bilsen,
Sen deme, öz dostum, gardaşım imiş
Gözlerimi tutan, başımı kesen,
Sen deme, eloğlum, sirdaşım imiş.*¹⁵

Edatın, Kars ili Terekeme ağızlarında *sen demen* < *sen de-me+n*, *sen demeyinen* < *sen de-me+(y)+i+n+en*, *demeem* < *de-me+em* şekillerine de rastlamaktayız:

Anı 'ya Gars'ın behçileri, sen demen ot sateirmiş.

Bizim adam da sen demeyinen bunu gider, mezerden çaardir; elbisesini de alirmiş ha.

*Demeem altımış bir para köy behri olara verdi.*¹⁶

Ayrıca Azeri Türkçesinde *sen deme* edatının *deme* > *de-me* şekli de vardır.¹⁷

*Deme, amalsız ömür, quru bir xayal imiş
Deme, yaşamaq deyil, onu duymaq, anlammaq
En büyük amal imiş!*¹⁸

Bunların yanında Azeri Türkçesinde ‘gâliba, muhtemelen’ anlamlarında kullanılan bir de *déyesen* edatı vardır.¹⁹

Saticıdan soruşdum Türk dilinde:

- Türk müsen?

Anlamadı o meni, anlamadı déyesen.

¹⁵ Ali Kafkasyalı; Mikâyıl Azaflı, Hayatı-Sanatı-Eserleri, Erzurum 1996, s.161.

¹⁶ A. Bican Ercilasun, Kars İli Ağızları, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983, s. 337-339.

¹⁷ Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I, Seyfettin Altaylı, MEB. Yay., İstanbul 1994, s. 252.

¹⁸ Bahtiyar Vahapzade, Gülüstan “Poemalar”, Haz.: Seyfettin Altaylı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998, s. 195.

¹⁹ Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I, age., s. 252.

*Dilmanc benim sorgumu ona başa salınca,
Sıyrılıb çıhdı gından kişi dönüb gılınca,
Söyüş söyüş dalınca, döşedi cemdeğime.²⁰*

Edatın *déyese*n şekli, cümlelerin istek kipine göre çekimlendiğini de göstermektedir:

*dé-(y)e+sen > déyese*n > *diyese*n

Nidemki < ne id-e+m ki (ne ed-e(y)+im ki)

Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde bağlama edatı olarak kullanılmış olan *nidemki* (ne çare ki, fakat, ancak) ne ed-e+m ki “ne edem ki? (ne ed-e+(y)+im ki?)” cümlesinden kalıplaşmıştır.

*Ben de dua ederem fukara yaşayasız **nidemki** müsrüfçü olasız.²¹
Ekinler sarardı biçtik güz geldi
Hakka şükür bu yıl bire yüz geldi
Nidemki yokluğun pek öksüz geldi
Sen yeterdin ekinleri neyleyem.²²*

Sanki > San- ki

Batı Türkçesinin hemen bütün devirlerinde bolca kullanılmış olan bu edat, *san-* fiilinin ‘zannetmek, farzetmek’ emir şekli ile *ki* bağlacının birleşmesinden oluşmuştur.

***Sanki** onlar kral ötekiler köle idi²³*

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde edatın, *san*, *san kim*, *sanasın*, *sanasın kim* şekillerine de rastlamaktayız.

***San** ulduzlar içinde mâh-ı tâbândur*

***San kim** behişt*

²⁰ Bahtiyar Vahapzade, “Ürekdedir Sözün Kökü”, Seçilmiş Şiirler, (Haz.: Dr. H. Ahmed Schmide), Diyanet Vakfı Yayınları, s. 61.

²¹ Jean Deny; Türk Dili Grameri, (Osmanlı Lehçesi), Çev: Ali Ulvi Elöve, İstanbul 1941, s. 675.

²² Necmettin Hacıeminoğlu; Türk Dilinde Edatlar, MEB Yay., İstanbul 1992, s.185.

²³ Tarık Buğra; Küçük Ağa, Yağmur Yay., İstanbul 1963, s. 7.

*Sanasın yağı girmiş.*²⁴

*Sağlı sollu kâfiri hûb dağıtdı sanasın kim dar yolda tolu düşdü.*²⁵

“sanasın, sanasın kim” şekilleri edatın, istek 2. tekil şahısla çekimlendiğini göstermektedir: *san-a+sın > sanasın, san-a+sın kim > sanasın kim*

Gagavuz Türkçesinde edat, *sansın* şeklindedir:

Vladinin sansın tutundu sesi

*Sansın gündür ana bakışı*²⁶

Gagavuz Türkçesindeki *sansın* şekli, *san-* fiilinin 3. t.ş. geniş zaman çekiminin *-ır/* hecesinin yutulması sonucu oluşmuştur: *san-ır-sın > san-sın*²⁷

Oysa / oysaki > o i-se / o i-se ki

Günümüz Türkçesinde zıtlık bağlacı olarak kullanılan *oysa / oysaki* edatı “o” zamirinin “i-se” şart çekimiyle kalıplaşmasından meydana gelmiştir. Yani edat aslında bir şart yan cümlesinin kalıntısıdır. Bugün şart anlamı tamamen kaybolmuştur.

Oysa bunlar namazın vaktini şaşırılmazlar.

*Oysaki kızın hiçbir şeyden haberi yoktu.*²⁸

Gagavuz Türkçesinde edat, ek-fiilin şart şeklinin hikâye birleşik çekimi ile kullanılmaktadır: *osaydı / osıydı > o sa i-di > o i-se+i-di*

Ba o yapracı bulmadı

Da bir sarı altın buldu,

Osiydi dilmiş altın

*İsterdi annasın inanar mı oolu, ne ona söleer bubası, osaydı inanmaarmı?*²⁹

Türkçede bu şekilde */-se/ (<i-se)* şart çekimiyle kurulmuş daha birçok bağlama edatı vardır: *yok+i-se > yoksa, değil i-se > değilse, nasıl i-se > nasılsa,*

²⁴ Faruk K. Timurtaş; Eski Türkiye Türkçesi, Enderun Kitabevi, İstanbul 1994, s. 102.

²⁵ Jean Dery; Türk Dili Grameri, (Osmanlı Lehçesi), Çev: Ali Ulvi Elöve, İstanbul 1941, s. 677.

²⁶ Nevzat Özkan; Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1996, s.189.

²⁷ age., s.189.

²⁸ Muhittin Bilgin; Anlamdan Anlatıma Türkçemiz, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 330.

²⁹ Nevzat Özkan; Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1996, s. 188.

neden *i-se* > *nedense*, *öyle i-se* > *öyleyse*, *meğer i-se* > *meğerse*, *ne i-se* > *neyse* gibi.

Ola ki < ol-a ki / olmaya ki < ol-ma-(y)a ki

Batı Türkçesinin bütün devrelerinde *belki* edatıyla aynı görevde cümle başı edatı olarak kullanılan ***ola ki / olmaya ki***, (*ol- / olma-*) fiilinin istek kipi 3. t.ş. çekimiyle *ki* bağlacının birleşmesiyle ortaya çıkmıştır.

Ola ki günün birinde, gemiler döner geriye
Yolcular aynı yolcular, ve biz aynı sahilde
Ola ki günün birinde, gemiler döner geriye

Kimin için yolculuklar ve kalan kim geride?³⁰

Sonucunun iyi olmaması için, yani ***olmaya ki*** sonradan iyileştirilir diye de önlemler alınmış durumda.³¹

Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde edatın ***ola kim / olmaya kim*** şekilleri de vardır:

Ola kim rahmet kıla ol padişah

Ol kerim ü ol hakim ü ol ilah.³²

Bugün Gagavuz Türkçesinde ***bolay*** şeklinde kullanılmaktadır:

Dönme hiç bişeysiz saade ***bolay*** Artapulun kefi bozulmasın, ***bolay*** o üfkelenmesin.³³

Gagavuz Türkçesindeki ***bolay*** şekli, Doğu Türkçesindeki *bol-* fiilinin /-*gay*/ gelecek zaman şeklinin 3. tekil şahıs çekiminden gelmektedir. Çünkü Doğu Türkçesinde ***bolgay*** (> ***bol-gay***), çekimli fiilerin yanında belirsizlik, tereddüt, tahmin bildirmek üzere kullanılmıştır:

On ming evlük kişi çıktı ***bolgay***. (On bin aile yola çıkmış olabilir.)

Rahmı peydâ boldı mu ***bolgay*** anıng taş könglide (Onun taş gönlünde acıma duygusu ortaya çıkmış olmalı.)³⁴

Bu edatın, Eski Anadolu Türkçesinde, bugünkü Gagavuz Türkçesinde olduğu gibi ***bolayki*** > (***bol-ay ki***) şeklinde bulunması da bunu ispat etmektedir:

³⁰ İlhan İrem, (Uçun Kuşlar Uçun 1990), <http://stk.burakeldem.com>.

³¹ Alpay Durduran, Yeni Çağ Gazetesi, 1 Nisan 2004.

³² Süleyman Çelebi, Mevlid, (Yayınlayan: Ahmet Ateş), TDK Yay., Ankara 1954, s. 34.

³³ Nevzat Özkan; Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1996, s.186.

³⁴ Janos Eckmann; Çağatayca El Kitabı, Çev: Günay Karaağaç, İst. 1988, s. 121-122.

Bolayki ahım göre esirgeye.³⁵

Bolayki ol a'lâ mertebeye ben dahı yitişem diye.³⁶

Bugünkü Başkurt ve Tatar Türkçelerinde de **bolay** 'şöyle' manasına kullanılmaya devam etmektedir.³⁷

Türkçede bu şekilde daha birçok cümle, *ki* bağlacı ile öbekleşerek zamanla edatlaşmıştır: *öyle ki, yeter ki, elverir ki, demektir ki, demek ki, gel gör ki, ne var ki, benzer ki, bırak ki, ihtimâl ki, ne var ki, ne yazık ki, şu var ki, ne yazık ki, değil mi ki, tut ki, nedir ki, baktım ki, ne yapayım ki, onun içindir ki*, vb.

Bak, Bakın, Bakalım, Bakayım, Bakarsın > Bak-+, Bak-+ın Bak-a+lım, Bak-a+(y)ım, Bak-ar+sın:

Günümüz Türkiye Türkçesinde sıklıkla kullandığımız *bak, bakın, bakalım, bakarsın* bağlama edatlarından *bak* ve *bakın* "bakmak" fiilinin emir kipli çekiminden (bak-+) (bak-+ın); *bakalım, bakayım* "bakmak" fiilinin istek kipinin 1. çoğul ve 1. tekil şahıs çekimlerinden (bak-a+lım, bak-a+(y)ım); *bakarsın* "bakmak" fiilinin geniş zamanının 2. tekil şahıs çekiminden (bak-ar+sın) kalıplaşmışlardır.

Bak bu pek doğru... teyzen razı olduktan sonra.

Zülûf elbette. Fakat alay ediyor kız. **Bakın**, arkasını da söyleyeyim göreceksiniz.³⁸

Bakalım, bu posta ile Ekrem'in resmi gelir mi?

Bakayım, yarına bitirebilirsem, bu posta ile gönderirim.³⁹

Bakarsın Yunan iniverir.⁴⁰

Bunların dışında Türkçede cümle kökenli olduğu açıkça belli olan birçok bağlama edatı daha vardır. Bunlarda, kalıplaşma ileri boyutta olmadığı için edatın cümle soylu olduğu bariz bir şekilde görülmektedir.

³⁵ Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, TDK Yay. C. I, Ank. 1988, s. 634.

³⁶ Muhammed b. Hacı İvaz; Cinânü'l Cenân, s. 24b/13, İst. Süleymaniye Kütüphanesi, Yahya Tevfik Kitaplığı, n.189.

³⁷ Ahmet Bican Ercilasun vd.; Karş. Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993, s. 828.

³⁸ Muharrem Daşdemir; Tarık Buğra'nın Romanlarında Söz Dizimi, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1995, s. 155.

³⁹ Funda Kara; Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi, Doktora Tezi, Erzurum 2001, s. 421.

⁴⁰ Sevinç Çokum; Ağustos Başağı, Cönk Yay., İst. 1989, s. 67.

Örnekler:

benzer, ne benzer, bereket versin, bırak, bırak ki, bilemedin, görelim, hiç değilse, hiç olmazsa, ne olurdu, n'olaydı, ihtimal ki, ne gezer, ne var, ne var ki, ne yazık ki, sakın, sorar mısın, şu var ki, ister ... ister, istersen ...istersen, bereket versin, yazık ki, ne yazık ki, yeter ki, elverir ki, değil mi ki, tut ki, tutmuşum, tutalım, gel gelelim, olsun ... olsun, Allah bilir ya, aşına bakarsan, bakıyorum, bakıyorsun, bana kalırsa, bir bakarsın, bunun içindir ki, görelim bakalım, isterse, ne bileyim işte, demek ki, bu demektir ki, kim bilir, ne çıkar sanki, ne gelir elden ki, ne yapayım ki, onu içindir ki, varsın olsun, yalnız şu var ki, şu var ki, ne gezer, sakın ola, şöyle dursun, yetmemiş vb.

b) Cümle Menşeli Ünlem Edatları**Haydi! / hadi! < Hay de!**

Günümüz Türkçesinde seslenme edatı olarak kullandığımız “*haydi / hadi*” ünlemi

aslında *(Sen) hay de!* cümlesinden kalıplaşarak edatlaşmıştır.

özne nesne yük.

Hay dé > hay di > haydi > hadi

Haydi bitirelim şu işi!, ***Hadi*** anlat şimdi!

Hay kelimesinin anlam olarak Allah, gayret, çaba anlamlarına geldiği dikkate alındığında bu edatın insanları isteklendirme, şevklendirme, motive etme amacıyla dile getirilen bir cümle olduğu belli olmaktadır.

Ağızlarda *haydiyin, haydinin, haydin, haydın, haydının* şekilleri de vardır.

Bunnar dediler ki haydiyin gidin.

Haydinin çihn, nere gideceyih?

Hele haydin gideyh, bahah ney etmiş guziyi.

Haydın gideh eve, yemeyimizi yiyeyh.⁴¹

Ağızlardaki bu şekiller, sözcüğün 2. çoğul şahısa göre çekimlendiğini de göstermektedir:

Hay dé+(y)+in > haydiyin > haydin > haydın;

⁴¹ Efrasiyap Gemalmaz; Erzurum İli Ağızları, TDK Yay., Ankara 1995, II. Cilt, s. 30-32/88-89.

Hay dé+(y)+(i)n+in > haydinin > haydının

Edatın *haydinin / haydının* biçimlerinde, şahıs ekinden sonra gelen /+In/, edata kuvvetlendirme anlamı katan bir enstrümantal ekidir.

Ayrıca yine muhtelif ağızlarda edatın, *dé haydi, dé haydin, haydin di* biçimleri de karşımıza çıkmaktadır.⁴² Burada *haydi* edatının önünde veya sonunda kullanılan “*dé / di*” sözcükleri, *de-* ‘söylemek’ fiilinin donarak edatlaşmış halidir. Zaten Eski Anadolu Türkçesinde, ‘haydi’ anlamında kullanılan bir *diñ* < *di-ñ* < *dé- ñ* edatı daha vardır.

Didiler ki ***diñ*** götür.

Diñ imdi bir ‘amel işleñ ki.

Diñ siz muntazır oluñ.⁴³

Bu edat, *de-* ‘söylemek’ fiilinin 2. tk. şahıslı çekiminin kalıplaşmış halidir. Yani yapı itibariyle “*haydin*” edatının sonundaki /+din/ ile “*diñ*” ve “*de*” edatları arasında bir fark yoktur.

Bunların dışında edatın buyurma, dilek bildiren pekiştirmeli biçimine de günümüz Türkçesinde rastlamaktayız: *hadisene*⁴⁴

hay de-se+n+ya > hay de-se+n+a > hay de-se+n+e > hay di-se+n+e > hadisene

Sağol, Varol > Sağ ol, Var ol

Ünlem edatı olarak günümüz Türkçesinde bolca kullandığımız *sağol, varol* sözcükleri “*sağ*” ve “*var*” isimlerinin “*olmak*” yardımcı eylemiyle birleşip emir kipinde çekimlenmeleriyle oluşmuşlardır: (Sen) sağ ol! ; (Sen) var ol!

özne yüklem özne yüklem

Sakın- > sakın

Batı Türkçesinin bütün dönemlerinde kullanılmış olan *sakın* ünlemi, *sakınmak* fiilinin emir kipinin 2. tekil şahıslı çekiminin kalıntısıdır. Zamanla fiilin, eylem anlamı kaybolmuş / donmuş ve sözcük “aman, asla, yapmaktan çekin, çekinin, zinhar, korkulacak bir durum olmasın” anlamlarında kullanılan bir ünlem edatına dönüşmüştür.

⁴² Derleme Sözlüğü, TDK Yay., C. 7, s. 2316.

⁴³ Tarama Sözlüğü, TDK Yay., Ankara 1967, c. II, s. 1139.

⁴⁴ Türkçe Sözlük; TDK Yay., Ankara 1998, s. 967.

Sakın söylediklerimi unutmayın!

Sakın bulaşıcı bir hastalık olmasın!⁴⁵

Bunların dışında cümle kökenli ünlem edatlarının önemli bir kısmı bazı cümlelerin vurgu ve tonlama yoluyla ünlem gibi kullanılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Böylece aslında cümle olduğu halde ünlem gibi kullanılan birçok örneğe sahibiz. Bunlarda kalıplaşma ileri boyutta olmadığı için edatın cümle soylu olduğu belirgin bir şekilde gözlenebilmektedir. Çok sık olarak kullanılanları aşağıda örnek olarak sunuyoruz:

Örnekler: *aşk olsun!, baş üstüne!, yazık!, yeter!, yeter be!, yeter artık!, nerde!, affedersiniz!, kimbilir!, gözünü sevdiğim!, yaşasın!, Allah belânı versin!, sus!, dikkat!, tamam!, ne güzel!, anladık!* vb.

SONUÇ

Şu ana kadar yapılan çalışmalarda, genellikle edatların bir fiilden veya bir isimden türedikleri veyahut da yabancı dillerden alıntılama yoluyla meydana geldikleri dile getirilmiş fakat cümle menşeli edatlar mevzu' u neredeyse hiç işlenmemiştir. Oysa görüldüğü üzere Türkçede bağlama ve ünlem edatlarının birçoğu cümle kökenlidir ve cümlelerin zamanla aşınıp kalıplaşmasından meydana gelmişlerdir.

Edatlar diğer sözcük türlerinden oldukça farklıdır. Çünkü onlar dilde gramer görevli kelimelerdir ve bütün dillerde -bazı ünlemler hariç- edatların oluşumu büyük zaman ister. Türkçede bazı edatların cümle kökenli olmaları da bunun bir kanıtıdır. Dillerin asıl zenginliği ise kelime sayısının fazlalığından çok, ifade imkânlarının genişliği ve işlenmişliği ile ilgilidir. İşte edatlar dile bu ifade gücünü ve zenginliğini katarlar. İşlenmiş edebî dillerde edatların bolca bulunması gayet tabiidir. Necmettin Hacıeminoğlu'nun Türk Dilinde Edatlar adlı eserinde 611 edat madde başı olarak verilmiştir. Sadece bu bile Türkçenin ne kadar işlenmiş bir dil olduğunu göstermeye yeterlidir.

⁴⁵ Türkçe Sözlük; TDK Yay., Ankara 1998, s. 1891.

KAYNAKLAR:

- Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I- II, Seyfettin ALTAYLI, MEB Yay., İstanbul 1994.
- BANGUOĞLU Tahsin; Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara 1998.
- BİLGİN Muhittin; Anlamdan Anlatıma Türkçemiz, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- CAFEROĞLU Ahmet; Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993.
- CLAUSON Sir Gerhard; An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth – Centruy Turkish, Oxford University Prees, London 1972.
- DAŞDEMİR Muharrem; Tarık Buğra'nın Romanlarında Söz Dizimi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Efrasiyap Gemalmaz), Erzurum 1995.
- DENY Jean; Türk Dili Grameri, (Osmanlı Lehçesi), (Çev: Ali Ulvi Elöve) İstanbul 1941.
- Derleme Sözlüğü, TDK Yay., 12 cilt, Ankara 1993.
- DİLÇİN Cem; Yeni Tarama Sözlüğü, TDK Yay., Ankara 1983.
- ECKMANN Janos; Çağatayca El Kitabı, (çev: Günay Karaağaç), İstanbul 1988.
- ERCİLASUN A. Bican vd.; Karş. Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bak. Yay., Ankara 1993.
- ERCİLASUN A. Bican; Kars İli Ağızları, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983.
- EREN Hasan; Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara 1999.
- ERGİN Muharrem; Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay. İstanbul 1998.
- GABAİN A.Von; Eski Türkçenin Grameri, (çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1995.
- GEMALMAZ Efrasiyap; Erzurum İli Ağızları, TDK Yay., Ankara 1995.
- GENCAN Tahir Nejat; Dilbilgisi, Ayraç Yay., Ankara 2001.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin; Türk Dilinde Edatlar, MEB Yay., İst. 1992.
- HENGİRMEN Mehmet; Türkçe Dilbilgisi, Engin Yay., Ankara 1997.

- KARA Funda; Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Efrasiyap Gemalmaz), Erzurum 2001.
- KORKMAZ Zeynep; Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay. Ankara 2003.
- NİŞANYAN Sevan; Sözlerin Soyağacı (Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü), Adam Yay., İstanbul 2002.
- ÖZKAN Nevzat; Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1996.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, (Ö. Asım Aksoy - Dehri Dilçin), TDK Yay., 8 cilt, Ankara 1988.
- TİMURTAŞ Faruk Kadri; Eski Türkiye Türkçesi, Enderun Kitabevi, İstanbul 1994.
- Türk Gramerinin Sorunları II, Ankara 1999, TDK Yay.
- Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara 1998.
- ZÜLFİKAR Hamza; Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, TDK Yay., Ankara 1995.